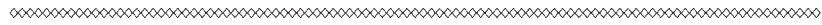

ПРОБЛЕМИ Й МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В НОВІЙ МОНОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЯНА-ВАЦЛАВА ТИШКЕВИЧА

Історична географія охоплює надзвичайно широке предметне й змістове поле, тому фахівець у цій галузі найчастіше має обмежену спеціалізацію, наприклад: географія населення та населених пунктів, ландшафтознавство, історична гідрологія, кліматологія, історія політичних кордонів, етногеографія тощо. Через це на конференціях з проблем історичної географії доповідачі не завжди розуміють один одного, а створення узагальнюючої праці вимагає колективних зусиль представників ряду гуманітарних і природничих наук. Крім того, існують національні особливості й традиції дослідження історичної географії в різних державах, які корисно вивчати та використовувати. У Великій Британії створено велике узагальнююче дослідження з історичної географії Європи¹, де практично не висвітлюється внесок українських чи російських фахівців, і воно майже нічого не дає для розуміння історичної географії України. Проте публікація фундаментального узагальнюючого твору цієї тематики в Польщі – особливо важлива подія для українських учених внаслідок тісного історичного зв'язку між нашими країнами.

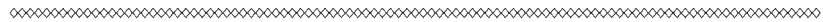
Інститут історії Польської академії наук у новій серії «допоміжні історичні науки» видав монографію Яна-Вацлава Тишкевича «Історична географія: нарис проблематики»². Її можна розглядати і як посібник для фахівців, бажаючих удосконалити свої знання в цій галузі. Автор – авторитетний учений, професор Інституту історії Варшавського університету й Гуманітарної академії в Пултуску, від 1973 р. – член Комісії історичної географії Польської академії наук (далі – ПАН), також Комісії екології людини ПАН (1988–95), Нумізматичної комісії ПАН (1989–2001),

Наукової ради щорічника польських татар («Rocznik Tatarów Polskich», від 1993 р.), Орієнталістичної (сходознавчої) комісії ПАН (Komisja Orientalistyczna, 1999–2011), Об'єднаної ради католиків і мусульман (з 1998 р.) тощо. Він відомий дослідженнями в галузі історичної географії, демографії та історичної хронології, середньовічної історії та культури слов'ян і кочівників Європи, середньовічної військової історії тощо. Серед його наукових творів – книги й статті: «Хрестоносці» (у співавторстві з К. Муравським, 3 видання), «Північно-східна Мазовія в ранньому середньовіччі. Історія прикордоння верхнього Нареву до середини XIII ст.», «Природне середовище і антропо регіони річкового басейну Нарева 1000 років тому», «Територія Ятвягії в ранній історіографії», «Людина в географічному середовищі середньовічної Польщі: Зв'язки та природно-культурні умови», «Люди і природа в середньовічній Польщі», «Татари в Литві та Польщі. Дослідження з історії XIII–XVIII ст.», «Остання війна з Тевтонським орденом: 1519–1521», «Історична географія Польщі в середньовіччя. Збірник нарисів», «Мазовія як історична область», «Татари в Польщі та Європі: фрагменти історії» та ін.³

Історична географія взагалі вимагає від дослідника дуже великої ерудиції та здатності до синтезу інформації, що відноситься до різних гуманітарних і природничих дисциплін, володіння їхніми методами дослідження. Розвиток науки підвищує вимоги до дослідника, і тепер фахівцю в галузі історичної географії треба орієнтуватися в різних науках, що вивчають взаємини між складними живими та абіотичними (неживими) чинниками, які утворюють навколишній світ. У автора монографії є достатньо велика ерудиція й багаторічний досвід. Його батько був лісознавцем і професором, мати – ботаніком і доктором філософії. Це було важливою передумовою ґрунтовних знань Я.-В. Тишкевича не тільки гуманітарних, але й природних аспектів історичної географії. Саме тому знайомство з новішою узагальнюючою монографією автора дуже важливе для будь-якого фахівця в цій галузі.

Книга поділяється на три частини, а також містить корисні додатки, серед яких: вибірковий список історичних, географічних та інших атласів, списки каталогів картографічних зібрань, історико-

географічних словників Польщі, список ілюстрацій (тут 92 ілюстрації, серед яких 38 картосхем і планів, значну їх частину виконав автор книги), покажчик географічних і етнічних назв та предметний покажчик.

Перша частина книги вступна, але дуже важлива. Автор починає з пояснення концепції дослідження та дефініції історичної географії. Зміст цієї наукової дисципліни надзвичайно великий, і Я.-В. Тишкевич слушно стверджує, що «навіть дослідження в кількості сторінок не може охопити та вичерпати проблематики» (с. 7), тому в стислому нарисі він повинен вирішити, що є головним і перспективним, зосередившись, головним чином, на тому, що пов'язано з історією Польщі та сусідніх країн, від басейну Одери до Дніпра. Автор зробив спробу узагальнити стан розвитку історичної географії на початок ХХІ ст. Попередня подібна узагальнююча робота в Польщі була надрукована 1951 р.⁴ До речі, з того ж року розпочалися роботи над археологічним, історичним і етнографічним атласами Польщі, про що в Україні, як і в Росії, не можна було тоді навіть мріяти. З того часу виникли нові наукові дисципліни, що вивчають різні аспекти взаємодії людини з природним середовищем. Звичайно, необхідно відстежувати тенденції в розвитку нових наукових течій, методів, концепцій.

За словами автора монографії, ще в 1930-х роках у Польщі представники антропогеографії та історичної географії змагалися між собою у справі встановлення правдивості між топографічним положенням і розплануванням та функціями поселень (с. 79). Чи треба нагадувати, які дискусії були більш актуальними для радянської науки того часу під керівництвом більшовицької партії та НКВС? Коли в СРСР серед учених ретельно виявляли «ворогів», польські фахівці досягли високого рівня в дослідженні історичної географії Польщі, їхній досвід дуже важливий для українських (і не тільки) істориків та географів. Але й польські дослідники, за словами Я. Тишкевича, «повинні співпрацювати з вченими сусідніх країн, а також самостійно досліджувати історію природи земель, населених численним польським населенням» (с. 255). Зокрема, для польських учених важлива інформація стосовно клімату й географії Чорного моря пізнього середньовіччя, його

західного узбережжя та Криму, але в польській літературі цей напрямок досліджень майже відсутній.

Я.-В. Тишкевич нагадує, що в попередні часи історико-географічні студії В. Семковича були спрямовані, головним чином, на вивчення змін території та кордонів Польщі. Сам же віддає пріоритет дослідженням так званого комунікаційного ландшафту, а також економічного й військового, аналізу стихійних лих в історії суспільств. Останнім аспектом нехтували покоління польських істориків, якщо не рахувати вибіркові дослідження з ініціативи Ф. Буяка. Актуальною проблемою залишається розробка підручника історичної географії, але важливо уточнити дефініцію й зміст цієї наукової дисципліни на підставі сучасних досліджень.

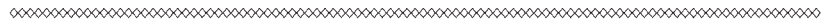
Я.-В. Тишкевич пише, що диференціація географії протягом ХХ ст. призвела до того, що в кінці сторіччя вчені навіть почали вживати термін «географічні науки» (с. 72). Насправді, це сталося набагато раніше, і коли московський географ В. Анучін під час захисту докторської дисертації відстоював єдність географії⁵, його сприймали практично як еретика. Для фахівців у галузі історичної географії дискусія між прихильниками єдиної географії чи сукупності географічних наук означала вирішення питання: чи можна вважати історичну географію єдиною, чи це комплекс різних наукових дисциплін? Зокрема, прихильник останньої точки зору М. Белов нараховував півтора десятка історико-географічних дисциплін⁶, а його опонент і особистий друг Л. Гольденберг був прихильником єдності історичної географії. Визначити місце історичної географії серед інших наук, її ядро, структуру та зв'язки з іншими галузями знань, дійсно, не просто. У кінці своєї книги Я.-В. Тишкевич подає схему місця історичної географії серед інших наук (с. 329), але вона не дуже переконлива: там відсутні деякі науки, які розглядає сам автор, невдало пояснено співвідношення між науками й дисциплінами (зокрема, виходить, що змістові поля історичної картографії та географії поселень ніяк не збігаються, що, насправді, не так). Але на його схемі історична географія має вигляд єдиної науки.

З точки зору Я.-В. Тишкевича, істотним є принциповий поділ географії на фізичну (природну) та соціально-економічну (або

географію людини). Польський медієвіст В. Семкович ще 1946 р. бачив перед історичною географією три завдання: 1) відтворення давнього географічного середовища, тобто природного ландшафту; 2) дослідження змін у ландшафті, що відбуваються внаслідок заселення й господарчої діяльності людини; 3) дослідження так званого історично-політичного ландшафту, тобто поділів і меж, визначених у географічному просторі внаслідок діяльності людей.

У розумінні Я.-В. Тишкевича, «історична географія є допоміжна історична наука, що накопичує і розвиває знання про колишнє природне середовище та його взаємозв'язки з людськими суспільствами в минулому, на підставі широкого міждисциплінарного співробітництва» (с. 10). Таке тлумачення задовольняє істориків, але не географів, для яких дана наука є частиною географічних досліджень, де історія розвитку природного середовища або гуманітарних аспектів географії буде пріоритетною. Але автор додає, що історична географія доповнює наші знання про природне середовище в минулому, форми й умови колишнього розселення людства, дозволяє розглянути особливості цих двох комплексів у історичній перспективі. Таке розуміння вже задовольняє й географів.

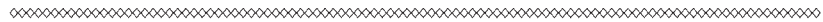
За Я.-В. Тишкевичем, історична географія також досліджує історію географічних знань, географічних горизонтів і географічних відкриттів, історичну картографію та явища стихійних лих. Частково з цим можна погодитись, але за винятком історичної картографії ці аспекти скоріше є об'єктами досліджень географів за фахом, історики ж тут, як правило, беруть участь на аматорському рівні або у співпраці з географами певної спеціалізації. Що стосується історичної картографії, то розуміння її предмета досі викликає великі розбіжності – відомий московський історико-географ і фахівець у галузі картографічного джерелознавства Л. Гольденберг ще в 1970-ті роки закликав чітко відрізнити історичну картографію від історії картографії⁷, але абсолютна більшість дослідників досі плутає ці поняття. До речі, про подібну плутанину стосовно понять «історична географія» та «історія географії» попереджав ще радянський підручник 1973 р.⁸ Саме тому важливо враховувати іноземний досвід розвитку науки.

Польська наука сторіччями мала й має тісні стосунки з наукою Німеччини. Аналізуючи витоки сучасних напрямків польської історичної географії, Я.-В. Тишкевич пише, що в кінці XIX ст. у Німеччині домінувала практика використання картографічного методу, створення історичних мап і атласів окремих земель та округів. Це вплинуло на вивчення різного типу кордонів, типів колонізації, реконструкцію колишнього географічного середовища. Уже тоді німецькі дослідники зосереджували увагу на змінах, що відбувалися в природному, культурному та історико-політичному ландшафті, на зламі XIX–XX ст. антропогеографія вивчала взаємодію географічного середовища та людського суспільства. Пізніше представник польської науки С. Арнольд (1951) розумів історичну географію як складову частину антропогеографії, що повинна розглядати всі історико-географічні питання минулого: відтворення географічного середовища, розвиток культурного та історико-політичного ландшафту, внаслідок чого можна оцінити вплив літосфери-гідросфери-атмосфери-біосфери на життя людей.

У польському підручнику допоміжних історичних дисциплін (1946) В. Семкович визначив історичну географію як допоміжну науку, що «досліджує простір, де відбуваються історичні події та процеси». За його словами, «історик досліджує і описує велику драму історії людства, географ – сцену, на якій розгортається драма». Він бачив основні завдання історичної географії в реконструкції географічного середовища певної доби (природного ландшафту), дослідженні процесу перетворення природного ландшафту на культурний у процесі колонізації й визначення старих територіальних підрозділів, що виникали в результаті організаційних потреб людства (політичних, церковних, військових тощо), а також у розвитку картографічного джерелознавства. Підсумком дослідження повинні бути історичні мапи, що являють собою графічне відображення досліджених явищ і процесів у масштабі.

Варто додати, що в радянській історичній географії (частиною якої була й українська) тривалий час домінувала точка зору В. Яцунського, котрий предмет цієї наукової дисципліни розподіляв на чотири частини: фізичну географію, географію населення і населених пунктів, економіки та політичну географію певної

історичної доби. Таке обмежене розуміння не передбачало вивчення церковної географії або культурного ландшафту (під час руйнування пам'яток історії та культури в СРСР, особливо релігійних, така тематика була вкрай небезпечною для дослідника). Але авторитет В. Яцунського був настільки високий, що його бачення історичної географії ввійшло навіть у шеститомну «Краткую географическую энциклопедию», де вона трактувалася як допоміжна історична (не географічна!) дисципліна⁹. Коли пізніше Л. Гумільов виступив із серією публікацій, де обґрунтовував завдання історичної географії з точки зору етнології та ландшафтознавства, його вважали еретиком і піддавали утискам.

Тому не дивно, що 1951 р. С. Арнольд у книзі «Історична географія Польщі» спробував пристосувати завдання цієї дисципліни до вимог марксистської методології. У його тлумаченні історична географія – наука, яка вивчає історію культурного та історико-політичного ландшафту у зв'язку з колишнім географічним середовищем і розвитком «продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин окремих людських суспільств». Остання частина повністю відповідала дефініції В. Яцунського. Звернемо увагу також на те, що за В. Яцунським та С. Арнольдом історична економічна географія мала вивчати географію виробництва, але географія споживання та послуг для населення навіть не згадується – цього теж було небезпечно торкатись: розвиток даного сектору економіки в державах соціалістичного табору був на примітивному рівні та явно програвав демократичним державам.

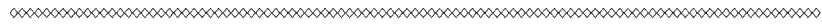
Цікаво, що колись у складі економічної географії вивчали географію транспорту, а зараз у книзі Я.-В. Тишкевича вживається термін «комунікаційна географія», що набагато ширший і включає також усі засоби передачі інформації: пресу, телефон, телеграф, радіо, телебачення, мережу Інтернет (с. 123). Поступово виникали нові напрямки досліджень, але через обмежені можливості в колишньому СРСР радянські вчені не завжди могли ознайомитися з іноземними дослідженнями або започаткувати принципово новий напрямок. Зокрема, зараз Я.-В. Тишкевич наполягає на тому, що необхідно забезпечити подальший розвиток історичної демографії, вивчення географії розселення, здоров'я

й людських захворювань, епідемії минулих часів та інших питань, якими досі нехтували.

Варто додати, що науково-популярна книга англійського географа Лоуренса Дадлі Стампа (1898–1966) «Географія життя та смерті», присвячена питанням медичної географії в історичній ретроспективі, вийшла друком у Лондоні та Нью-Йорку в 1964–1965 рр. і швидко була надрукована в російському перекладі в Москві¹⁰, але, на жаль, не сприяла розвитку досліджень географії людських захворювань та епідемії минулих часів ані на теренах колишнього СРСР, ані в Польщі. Більше того, інформація про географію захворювань в СРСР була секретною, її об'єктивне дослідження було неможливим. Можна згадати також про безглузде засекречування картографічних джерел (особливо мап після XVIII ст.), що робило неможливим нормальний розвиток картографічного джерелознавства, сприяло фальсифікаціям в історичній картографії. Польські вчені, на відміну від радянських, навіть у тих умовах мали набагато більше можливостей.

Сьогодні не викликає сумніву, що дослідник повинен використовувати всі типи джерел та матеріалів, а також методи інших наук. Надзвичайно розвинуте зараз і коло проблем, які вивчає історична географія. Я.-В. Тишкевич підкреслює, що дослідження стихійних лих та катастроф різних історичних періодів здійснюють нині географи, історики, археологи, а також представники різних природничих наук, що потребує проведення міждисциплінарних досліджень, геологічних (сейсмічних), астрономічних, епідеміологічних та інших. За його авторитетним твердженням, історична географія зараз перетворилася на міждисциплінарну область знання, в якій співпрацюють представники різних наук, що вивчають взаємозв'язок людських суспільств із навколишнім середовищем у минулому (с. 14). Ще В. Семкович констатував, що історична географія не має хронологічних обмежень: де ми знаходимо життя та діяльність людини, є питання про його стосунки з оточуючим природним середовищем. Це не викликає сумніву й у Я.-В. Тишкевича.

Третій розділ першої частини розповідає про традиції викладання історико-географічної тематики в польських навчальних закладах із середини XVIII ст. Тут ідеться також про розвиток різних галузей

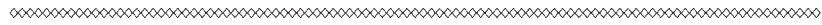

історичної географії, про уявлення стосовно методологічних засад і предмета історико-географічних досліджень у творах польських учених, що впливало й на викладання. Крім того, розповідається про організацію досліджень у галузі історичної географії в університетах та академічних закладах Польщі. Особливо підкреслюється видатна роль Й. Лелевеля, З. Глогера, В. Семковича. Останній створив першу програму історичного атласу Польщі, яка була реалізована (1923). Відображений також важливий внесок в історичну географію та історичну картографію Польщі С. Арнольда, К. Бучека, А. Гейштора, С. Гербста, а також самого автора монографії.

Наступний розділ є стислим оглядом джерел польських історико-географічних досліджень (с. 24–50). Автор окремо аналізує основні групи писемних, картографічних, археологічних, ономастичних (антропонімічних, топонімічних, етнімічних, гідронімічних тощо) та іконографічних джерел у зв'язку з різноманітною проблематикою досліджень і подає основні публікації, що дуже важливо як для молодих учених, так і для іноземних фахівців. Маючи великий досвід, автор пише: «Результати аналізу тексту залежать в історичній географії від ерудиції та майстерності дослідника і його позаісторичних знань» (с. 27).

Під іконографічними джерелами Я.-В. Тишкевич розуміє всі види мистецтва, що фіксують останки минулого у вигляді картин, малюнків, скульптур, а також дагеротипи, фотографії, відео тощо. Такий широкий діапазон передбачає співпрацю з дослідниками в галузі історії мистецтва, архітектури (зокрема ландшафтної), культури, фотографії, кінематографії. У кожному разі, важливо визначити час і місце знаходження пам'ятки. Особливим різновидом іконографії, що несе послання з минулого, є ілюстрації на старовинних мапах (малюнки, декоративні кромки, прикраси тощо).

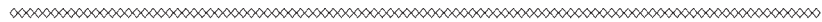
На відміну від багатьох вітчизняних істориків автор книги добре знає, що «історична наука не може розвиватися без використання мап» (с. 29), «наука історія не існує без мап» (с. 51). Але під історичною картографією розуміє старовинні мапи (що за Л. Гольденбергом насправді є предметом не історичної картографії, а історії картографії), а також окремо називає «історичні карти, створені істориками» (саме це і є історична картографія в нашому

розумінні). Це розповсюджене явище: в англомовній літературі historical atlas може бути і збіркою старовинних картографічних джерел, і старовинним атласом (будь-якої тематики, не обов'язково історичної), і справжнім історичним атласом – сучасною картографічною реконструкцією історичних подій. Така термінологічна плутанина дуже дезорієнтує читача, але є певна наукова традиція, від якої непросто відмовитися. Окремо Я.-В. Тишкевич розглядає питання картографічного джерелознавства, а також історико-географічні словники, переважно на польських прикладах.

Окремий розділ книги має дивну назву – «Графічна документація» (с. 50–56). Це можна розуміти як будь-яке креслення, технічну документацію у вигляді схем, зібрання робочих ескізів художника (що належить до іконографічних джерел), але, як не дивно, тут ідеться про історичну картографію в нашому розумінні. Але Я.-В. Тишкевич на початку розділу нагадує тлумачення авторитетного польського фахівця в галузі історії картографії С. Александровича: «Історична картографія є дисципліна, що досліджує старі мапи» (с. 50). Після цього він пише: «Одним з результатів дослідження історичної географії є історичні мапи, що являють собою графічні розробки, створені істориками у співпраці з картографами». Це не викликає сумніву, але саме так ми розуміємо історичну картографію, на відміну від історії картографії. Проте автор долучає до категорії «графічна документація» також картограми, схеми, діаграми, малюнки та інші різновиди документації, що створюються графічними засобами для відображення явищ, фактів та процесів. Така думка непереконлива: тут змішані картографічні й некартографічні документи. До перших можна додати, крім картограм, також картодіаграми, картосхеми. Але малюнки скоріше належать до іконографічних документів у розумінні автора книги. Можливо, усвідомлюючи штучність такого об'єднання, автор монографії пише, що «найбільше уваги слід присвятити історичним мапам» (с. 51).

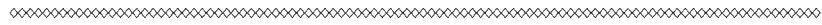
Не викликає сумніву, що «добра історична мапа, поміщена в історичній публікації, постачає читачеві тексту додаткову інформацію», але її створення може бути також самостійним методом дослідження, що переконливо довів московський історик-картограф Б. Галкович ще в 1970–80-ті роки¹¹. Утім, автор монографії

розподіляє мапи на три типи, зокрема називає аналітичні (проблемні) мапи, які дозволяють обґрунтовувати гіпотези.

Слід погодитись з Я.-В. Тишкевичем, що «історичні мапи, особливо з багатим змістом і розвинутою легендою, повинні, як правило, підлягати фаховій рецензії. Цим вимогам підлягає кожен науковий текст перед друком, завжди з користю для теми і форми його подання» (с. 51). На жаль, така практика давно відсутня в Україні (як і в Росії), тому історичні мапи й атласи часто-густо не враховують підсумки нових досліджень, містять помилки або суттєві прогалини. Значною мірою це наслідок украї незадовільного стану викладання історичної географії в університетах (а підготовка фахівців у галузі історичної картографії взагалі не здійснюється). Хоча відомо, що історичний процес відбувається як хронологічно, так і територіально (єдність часу і простору), обсяг навчальних дисциплін лише незначною мірою передбачає вивчення географічних аспектів історії. Так само як вивчення географії неможливе без географічної мапи, так історію не можна вивчати без прив'язки до історичної мапи. Це все одно що розповідати про зміст картини художника, не показуючи картину. Крім того, історична мапа відображає суб'єктивну точку зору її автора та певну історичну концепцію (у цьому її історіографічне значення)¹², тому саме історик у співпраці з картографом повинен розробити зміст мапи, але найчастіше йому бракує відповідної фахової підготовки. Ці проблеми добре розуміє автор монографії, коли пише, що навіть найвидатніший картограф і географ Е. Ромер не вмів урівноважити вибір між географічними та історичними елементами на історичних мапах.

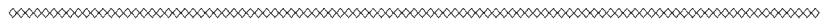
Друга частина книги – «Проблеми та методи» – найбільша за обсягом (147 сторінок). Вона складається з 8 розділів: природний ландшафт, культурний (культуральний), історико-політичний, економічний (господарський), комунікаційний, військовий, стихійні лиха й катастрофи, а також обізнаність зі світом – так званий географічний горизонт. Цей перелік спрямований саме на проблеми, а методи згадуються лише у зв'язку з ними. До речі, В. Самаркін запевняв, що «в отличие от основной массы вспомогательных исторических дисциплин историческая география не обладает специальными методами и приемами исследования»¹³. На нашу думку,

таким методом є картографічний (за Б. Галковичем – історико-картографічний). Картографію називають другою мовою географії. Саме такий зв'язок існує між картографічним методом дослідження й історичною географією – результати використання будь-яких методів в історико-географічних дослідженнях повинні картографуватися й тільки після прив'язки до певної території вони можуть бути зрозумілими.

Найважливішою справою для історика, що вивчає історичну географію, завжди було встановлення розмірів і характеру простору, на якому відбувалися події та історичні процеси (географічного середовища), починаючи з реконструкції природного ландшафту. І автор стисло пояснює розуміння термінів «ландшафт» у біогеографічному, культурно-географічному та іншому розумінні, акцентуючи увагу на пошуку матеріалів і методів пізнання ландшафтного комплексу близько обраної дати або певного часу. Проте «в результаті сучасних перетворень природного середовища реконструкція природного ландшафту (первинного) та історичного (поселенського) стає все більш важкою» (с. 257). У сучасній історичній географії, що спирається на міждисциплінарне співробітництво з багатьма природничими науками, необхідно прийняти за основу, що це ціла природно-культурна реальність (с. 57).

Ще в 1930-х роках польські палеоботаніки робили акцент на реконструкції стану рослинності, зокрема лісових просторів, що було показником кліматичних умов минулого. Але підручники допоміжних історичних дисциплін 1946 та 1976 років, написані істориками, мало уваги приділяли спеціалізованому навчання палеопалінологічному аналізу (встановленню характеру стародавньої рослинності на підставі аналізу пилку виявлених зразків квіткових рослин), на що вказує Я.-В. Тишкевич (с. 59). Навчальні посібники історичної географії (1973 і 1976 роки), що існували в СРСР для історичних факультетів, навіть не згадували цей метод¹⁴, хоч його добре знали й використовували представники природничих наук. В. Яцунський помилково вважав, що фізична географія не суттєво змінювалася протягом століть, і тому майже не звертав увагу на цю проблематику. Я.-В. Тишкевич дає початкову інформацію стосовно вивчення змін клімату, гідрографії, рослинності –

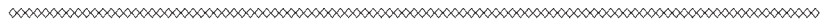

він слушно стверджує, що реконструкція екосистем минулого (ліси, луги, багна тощо) – одне з найважливіших завдань сучасної історичної географії.

К. Бучек свого часу створив гіпотетичну реконструкцію ландшафту ранньосередньовічної Польщі (до XIII ст.) у масштабі 1:3 000 000, де були представлені пущі, болота, ліси, орні поля. Використовуючи його методику, як пише Я.-В. Тишкевич, можна поширити дослідження на територію до Дніпра. Важливим кроком до цього є «Історична мапа Русь-Україна» Ю. Лози на чотирьох аркушах мірилом 1 750 000, видана як додаток до атласу¹⁵. Вона вперше показує на території України всі відомі поселення X–XIII ст. (з варіантами локалізації) з елементами місцевості (давні ліси, що зникли не пізніше XIX ст., болота станом на початок – середину XIX ст. тощо).

Навіть польський підручник допоміжних історичних дисциплін наголошує на необхідності при реконструкції природного ландшафту до врахування в дослідженні: розміщення й родючості ґрунтів, ознак давнього клімату, вивчення взаємодії давніх гідрографічних стосунків з давніми рослинними масивами (біотопами). На жаль, українські (як і російські) історики практично не володіють відповідними знаннями, що є наслідком неправильної організації викладання історичної географії в університетах, її недооцінки, тоді як польський учений Ф. Буяк ще в першій половині XX ст. вважав, що історик повинен мати певний тип географічної освіти, тобто орієнтуватися в антропогеографії, політичній та економічній географії (с. 162).

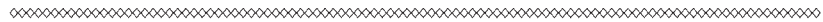
Я.-В. Тишкевич дає класифікацію типів первісних і антропогенних ландшафтів, кожен з яких повинен підлягати дослідженню й реконструкції шляхом створення відповідних мап реальних ландшафтів, а на їх підставі – мап первинних ландшафтів, потенційних ландшафтів і мап прогнозів еволюції ландшафту (с. 70). Звичайно, що це можливо тільки за умови співпраці вчених різних спеціальностей, реалізація якої повинна знайти відповідні організаційні форми, а також потрібне спеціалізоване додаткове навчання дослідників (с. 64). Це не викликає сумніву, як і те, що історики, котрі працюють над реконструкцією давнього ландшафту,

повинні користуватися консультаціями експертів, замовляти в них відповідні палеогеографічні, палеоекологічні, палеоботанічні, палеокліматичні студії (с. 69–70), але як це можна фінансувати в сучасних умовах? На це відповіді немає.

Другий розділ цієї частини розглядає культурний, або «культуральний», ландшафт, який автор розуміє як поселенський, сформований поколіннями людей на певній території шляхом перетворення природи. Але насправді «культуру можна визнати способом пристосовування людей до оточуючого їх середовища, географічного і суспільного», і це явище підлягає дослідженню численних наук, особливо культурної антропології, соціології, історії культури, філософії і т. д. (с. 72). Складовими частинами культурного (поселенського) ландшафту є: політичний, господарський, комунікаційний, військовий ландшафти, пам'ятники старовини й навіть сакральний ландшафт. При цьому існує взаємозв'язок усіх компонентів, зокрема, не можна досліджувати господарські проблеми окремо від суспільної проблематики та юридичного устрою (с. 79).

Досвід польських археологів показав, що одна мапа городищ, створена для багатьох хронологічних періодів, не дає очевидної картини заселення жодної епохи. 1966 р. вони визнали неможливість самостійних спроб синтезу палеогеографічних даних. Я.-В. Тишкевич пише: «всілякі знання про минуле є тільки більше або менше імовірною реконструкцією» (с. 81), що не підлягає сумніву. На підставі численних досліджень колег, він констатує, що існує залежність між типами культури, заселення й антропогенного ландшафту, але важливими чинниками взаємного впливу є також: 1) тип навколишнього світу; 2) чисельність і демографічний потенціал спільноти; 3) характер культури; 4) суспільний устрій та його інститути (с. 81). Ці чинники автор пояснює на прикладах: 1) доступ води та її достатність, клімат, типи рослинності, природні ресурси, рельєф місцевості; 2) чисельність племені чи поселення, стан здоров'я, загроза епідемій, генетичні дефекти, модель сім'ї, антропологічні характеристики; 3) наприклад, степові кочівники, гірське пастухування, мотичне рільництво, тяглове землеробство, розвинене ремесло, розвинений внутрішній чи

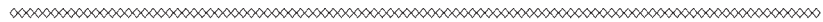

також зовнішній товарообмін, техніка інструментарію тощо; 4) створення й функціонування сім'ї, вид родової системи, соціальне розшарування, правні інститути, системи прийняття рішень та оборони, принципи обрання вождя або начальника, типи монархії чи республіки тощо. До цього він додає також чинники, що негативно впливають на формування культурного (культурального) ландшафту: перенаселення, антропогенне спустошення середовища, стихійні лиха й катастрофи. Усе це стисло пояснюється на конкретних прикладах, зокрема на мапах «Історичного атласу Польщі», що друкували окремими зошитами. На деякі міста Польщі (Торунь, Вроцлав, Краків та ін.) уже створені окремі історичні атласи. В Україні ж така робота тільки починається нечисленними ентузіастами, без підтримки держави.

В окремому розділі автор розглядає історико-політичний ландшафт, звертає увагу на багатозначність терміна «кордон», що має велику ємність і багату історію, подає схематичну класифікацію кордонів як частини політичного ландшафту (с. 94). Спроба загального огляду історіографії кордонів середньовічних слов'янських держав, від Уралу до Ельби (Лаби) і від Балтики до Егейського моря, відбулася на Другому з'їзді польських медієвістів у Любліні (2005 р.). На жаль, ці матеріали практично невідомі українським дослідникам. Я.-В. Тишкевич слушно стверджує, що найбільш ефективно зміни міжнародних кордонів можуть досліджувати групи співпрацюючих дослідників відповідних суміжних держав.

Особливо автор зупиняється на проблемі вивчення кордонів релігійних провінцій різних конфесій – проблемі, що почала докладно досліджуватися українськими вченими лише після створення незалежної держави. Я.-В. Тишкевич справедливо вимагає від авторів картографічних реконструкцій кордонів минулого пояснювати свою методику та коментувати використані джерела, бо помилки в цих питаннях можуть бути небезпечними, наприклад, коли вони використовуються націоналістами (с. 100).

Водночас, він помістив як ілюстрацію схематичну мапу (с. 96), що відображує за джерелами IX–XI ст. території різних племен у басейнах Вісли та Дніпра, при цьому не зазначаючи джерела. Тому

не зрозуміло, на яких підставах Я.-В. Тишкевич показує розселення кочових печенігів на захід від тиверців, племен «Russe» – на захід від дреговичів та древлян і ще «Ruzzi» – на південь від древлян і на захід від полян. Інформація Баварського географа другої половини IX ст. у цьому питанні не може вважатися достовірною. У списку східнослов'янських племен Нестора «Russe» та «Ruzzi» взагалі не згадуються. А хазари, за згаданою вище картосхемою, поселені чомусь на правому боці Інгульця, який волею автора перетворився на нижню течію Дніпра. Крім того, Ризька затока не позначена як акваторія. Але інші схеми та ілюстрації в книзі, взагалі, дуже цікаві й корисні для читача.

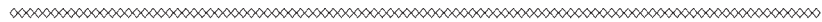
Економічний (господарський), комунікаційний та військовий ландшафти Я.-В. Тишкевич розглядає в окремих главах як частини культурного (культурального) ландшафту, хоч і розуміє, що не всі дослідники можуть бути переконані в правильності цього рішення (с. 106). Дійсно, деякі вчені фактично вважають, що історична географія культури – це частина цієї наукової дисципліни, яка залишається після відокремлення фізичної, економічної, етнічної, соціальної та політичної історичної географії. Такий механічний погляд треба відкинути, якщо згадати, що культура – це сукупність усіх досягнень людства в матеріальній та духовній сфері. Тоді підхід Я.-В. Тишкевича буде зрозумілим. Звичайно, що сукупність треба вивчати як систему. У монографії є дуже вдалі схеми, які можна вважати зразками системного підходу. Наприклад, це польське село XIII–XIV ст. як поселенська й господарська система (с. 114) або типи й підрозділи комутаційного ландшафту (с. 122). Усе це має конкретну мету – надати дослідникам орієнтири й підштовхнути до нових ідей.

Автор називає декілька течій британської та шість головних тематичних сфер російської історичної географії (українські досягнення в цій сфері він не згадує), але відзначає, що в англосакській та російській історичній географії саме господарська (економічна) історія являє стрижень зацікавленості (насправді так було в СРСР за життя В. Яцунського, а зараз тематика дуже різноманітна). Звичайно, головна увага приділяється досягненням у цій галузі сучасної польської науки, яку автор починає від праць Ф. Буяка.

Свою дослідницьку програму останній ще на початку ХХ ст. реалізував через розробку історичних монографій сіл та містечок. Багатий досвід польських учених дозволив Я.-В. Тишкевичу зробити висновок: «Добра господарська історія повинна мати в своєму розпорядженні відповідний історико-господарчий атлас, який ширше документує досліджувані питання, уривчасто розроблені в зошитах «Історичного атласу Польщі». Схожих розробок очікує історія промисловості, робітників, кредиту й банкової справи в ХІХ–ХХ ст.» (с. 120). Це не викликає заперечень, але в Україні такої практики, на жаль, немає.

Згідно з Я.-В. Тишкевичем, «військовий ландшафт як розділ досліджень історичної географії може бути визнаний головним стрижнем військової географії відносно подальшого минулого [...]. Метою географічно-військових досліджень у сфері військового ландшафту є встановлення давніх умов ведення збройних операцій» (с. 139). Водночас військовий ландшафт в історичній географії є синтезом елементів природного й культурного (поселенського, господарського й комунікаційного) ландшафтів (с. 147). Без сумніву, відтворення всіх цих елементів дозволяє краще зрозуміти дії воюючих сторін. Проте підібрані автором картографічні аргументи не завжди переконливі. Зокрема, схема початку битви під Кірхольмом 1605 р. ніяк не пояснює задум польського командування й причину перемоги над шведським військом (с. 150). Але треба погодитись з автором, що до аналізу важливих битв слід повертатися, а наукова реконструкція компонентів ландшафту часу бойових дій, дослідження стародавніх технік будівництва укріплень (навіть типу і якості цегли, використаної в будівництві оборонних об'єктів), нові археологічні дослідження місця битви можуть призвести до нових результатів і висновків (с. 151–154).

Я.-В. Тишкевич правильно звертає увагу на те, що реалії, відображені на географічній чи топографічній мапі, можуть з різних причин відповідати стану речей суттєво старшому, ніж на даті друку цього джерела (с. 157). Використання будь-якого джерела потребує критичного аналізу, і його якість залежить від ерудиції, досвіду та творчого підходу дослідника. Цікаво, що серед багатьох завдань вивчення військового ландшафту автор монографії

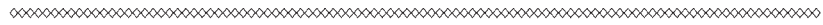
називає, зокрема, необхідність виявити місця дислокації козацьких полків та кавказької (так званої черкеської) кінноти (с. 155), що раніше не привертало уваги дослідників. Звичайно, тут необхідна співпраця з російськими та українськими істориками.

Дуже цікавий матеріал містить сьомий розділ другої частини книги – «Стихійні лиха і катастрофи» (с. 158–182), де йдеться про історико-географічний аналіз природних та антропогенних катаклізмів (епідемії, голод, землетруси, надзвичайні морози, тривалі посухи, пожежі, повені, урагани, град, сарана, наслідки війни). Такі явища інколи суттєво впливали на чисельність населення й стан економіки, викликали масові міграції. Вивчення цієї проблематики повинно об'єднувати істориків, соціологів, епідеміологів, сейсмологів, географів (особливо кліматологів і гідрологів). Додамо, що інколи дослідження старовинних текстів неможливе без допомоги мовознавців, палеографів, астрономів. Проте ключове значення в цих питаннях для історика мають досягнення фахівців у галузі природничих наук (с. 162).

Цікаво, що відоме дослідження екстремальних природних явищ за даними літописів XI–XVII ст. російських авторів – геофізика Є. Борисєнкова та історика В. Пасєцького¹⁶, – як виявив Я.-В. Тишкевич, є свідомим чи несвідомим поверненням до широкої програми досліджень стихійних лих, сформульованої 1906 р. у Відні, і цінним доповненням до публікацій львівської польської школи Ф. Буяка 1930-х років (с. 166–167). Але в останні півстоліття ця тематика рідко зустрічається в польській історичній географії.

Останній розділ другої частини (с. 182–204) розглядає питання так званого «географічного горизонту», тобто знання про власну, навколишні та далекі країни в різні часи (знайомство зі світом), уявлення про форму Землі, її місце в Космосі. На нашу думку, ця тематика хоч і близька (наприклад, діапазон просторової орієнтації може пояснити напрямки й характер торговельних стосунків, міграцій), але належить не стільки до історичної географії, скільки до історії географії (зокрема, розвиток ментальної географії), а тому потребує дослідження в окремій монографії.

Третя частина книги – «Допоміжні науки і дисципліни». У шести розділах тут розглядаються питання взаємодії історичної географії

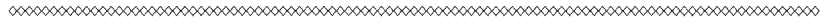

з археологією, лінгвістикою та ономастикою (топонімікою, гідронімікою, етнімікою тощо), кліматологією, гідрологією, ботанікою, антропологією і екологією людини. Звичайно, що автор зосередився лише на головних напрямках наукових досліджень, розуміючи, що диференціація наук буде тривати й далі. Він вважає, наприклад, можливою появу нових окремих субдисциплін, зокрема історичної географії морів і океанів (або історичної океанографії) (с. 277).

Я.-В. Тишкевич пояснює історикам, як використовувати результати досліджень перелічених наук, наводить варіанти співпраці з науковцями природничого циклу та філологами (лінгвістами, ономастами) на прикладах польської історичної географії за останні 100 років. При цьому він пише, що дослідник історичної географії (мається на увазі історик) «тепер має чотирьох основних союзників: географа, еколога, археолога і картографа» (с. 205). Звичайно, що історик треба уважно ознайомитися з методами та правилами їхньої роботи, знати відповідну термінологію й публікації.

Я.-В. Тишкевич наполягає на тому, що під час професійної підготовки історика повинні надаватися природничо-географічні та біологічні знання (с. 281). Серед розділів тут найбільший присвячений питанням ботаніки (с. 280–305), хоча це тільки частина біосфери. У житті людини не меншу роль відіграють також ареали та чисельність тварин, птахів, риб, але це вже не ботаніка. Проте ботаніки, безумовно, накопичують значний матеріал для розуміння трансформації географічного середовища і його деградації внаслідок діяльності людини. Тому автор підкреслює необхідність співпраці істориків саме з ними (с. 281). Особливо він виділяє цінний посібник у галузі археоботанічних досліджень (Познань, 2005), де докладно пояснюються методи польових та лабораторних досліджень, інтерпретація результатів.

Вважається перспективним новий метод генетичного дослідження рослин – автор монографії сподівається, що він дозволить визначити області одомашнення різних видів рослин, а згодом – шляхи та приблизну хронологію розповсюдження цих культур в Європі (с. 303–304). Серед ефективних методів використовується палінологічний аналіз (дослідження викопного пилку квітучих рослин), який дозволяє реконструювати минулі екосистеми, що

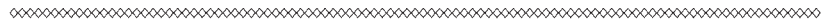

важливо й для вивчення фауни колишніх часів. Нещодавно був реалізований метод тестування пилку, що містить мідь з посудин, розкопаних археологами.

Цікаво, що в Польщі зібрані археологічні матеріали оформлюються як «Карта документації археологічного положення», що має 10 розділів: 1) локалізація і назва місцевості; 2) положення в межах фізико-географічної одиниці; 3) доступність (забудова і власність); 4) культурна і хронологічна характеристики; 5) тип ґрунту; 6) характер місцевості; 7) виявленні загрози; 8) пропозиції для служб консервації; 9) анотація того, хто виконав інвентаризацію; 10) верифікація воєводського консерватора та господаря цієї місцевості. Культурна характеристика й хронологія пам'ятки можуть бути змінені й уточнені в процесі подальших досліджень або зроблені повторно іншою групою археологів. На другій сторінці документа міститься топографічний план мірилом 1:10 000 або 1:5 000. Усі такі документи (метрики) знаходяться в розпорядженні воєводського консерватора (зберігача) археологічних об'єктів, а їхні копії – у Центрі документації пам'яток у Варшаві. І тепер головне: історик може ознайомитись із цими джерелами й використовувати у своїх дослідженнях (с. 218–219).

Автор зауважує, що навіть залишки польових укріплень XIX і XX ст. (позиції гармат, окопи та мережі бункерів), систем телефонного зв'язку тощо можуть бути досліджені методом розкопок у поєднанні з камеральною роботою, а також працею в бібліотеках, архівах та картосховищах. Проте найновіші публікації, що мають назву «історичних атласів», дуже часто подають розпливчату інформацію, яка не має належної джерельної вартості й не відсилає користувача до картографічних першоджерел (с. 220). Тут треба розрізняти історичні атласи, які є авторською реконструкцією історичних подій, та публікації аутентичних картографічних джерел, що є предметом історії картографії та картографічного джерелознавства.

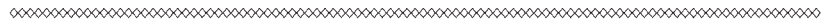
У будь-якій книзі можна знайти певні недоліки, тим більше, коли вона присвячена глобальній темі і про яку треба розповісти дуже стисло. У книзі Я.-В. Тишкевича інколи зустрічаються технічні помилки. Зокрема, згадується, що 1667 р. король Владислав IV замінив давній обов'язок постачання коней для пошти на відповідний

податок (с. 133), але помер 1648 р. Згадуючи війну поляків з хрестоносцями 1519–1520 рр., автор пише про московського царя Івана Васильовича як союзника великого магістра Альбрехта (с. 278), але в той час правителем Москви був великий князь Василій III. Дивно, що Я.-В. Тишкевич датує Першу світову війну 1914–1919 рр., хоч вона закінчилася 1918 р. (с. 156), а так званий «Потоп» – 1648–1660 рр. (с. 150), тоді як традиція пов'язує цей термін із шведським вторгненням у Польщу (Potop Szwedzki) і війною 1655–1660 рр.

Ерудиція й великий досвід Я.-В. Тишкевича не підлягає сумніву. Автор справедливо критикує американського вченого П. Боувлера (P.J. Bowler), який у великому дослідженні екології рослин і тварин та розвитку екологічного знання за останні півстоліття не використовує польські студії й «навіть про науку російську він знає мало» (с. 306–307). У Польщі оперативно перекладають чимало цікавих іноземних видань, але серед них небагато українських і російських. Проте навіть у добу поширення Інтернету неможливо знайти всю потрібну інформацію. Особливо це стосується картографічних джерел (перш за все атласів).

Вибірковий список історичних атласів Я.-В. Тишкевича скоріше показує недостатнє володіння інформацією (у чому він не винен). Тут можна знайти збірки репродукцій старовинних або старих картографічних джерел (переважно не історичних за змістом), що, на нашу думку, є предметом не історичної картографії, а історії картографії¹⁷. Серед переліченого інколи зустрічаються атласи дитячого рівня: невідомо для чого тут вельми схематичний англійський атлас М. Гілберта, який навіть для школяра дає недостатню інформацію. Але ми не знайдемо фундаментальний радянський «Морской атлас» величезного формату (видання Головного Штабу ВМФ СРСР), третій том якого (що фактично складається з чотирьох) присвячений військовій історії¹⁸ – за обсягом інформації він досі не перевершений. Не згадані тут деякі унікальні новіші російські історичні атласи, які обов'язково треба вивчати фахівцю¹⁹. Серед білоруських у списку є «Атлас гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён» (Мінск, 2004. – 160 с.), але немає набагато більшого академічного атласу Білорусі (вийшли два томи з чотирьох)²⁰. Серед українських історичних атласів випадково

вказаний лише один маленький шкільний²¹, але не згадуються найбільші наукові атласи Ю. Лози²². З цілої серії англійських історичних атласів видавництва «The Times» вказаний лише один (не найбільш цікавий).

Це є наслідком поганих наукових комунікацій між державами навіть у добу використання Інтернету: повні та якісні електронні версії наукових видань (особливо атласів), як правило, відсутні. За міжбібліотечним абонементом отримати їх неможливо, книгообмін між державами відбувається рідко й безсистемно, тому повне знайомство з потрібними атласами й мапами потребує наукового відрядження в інші держави, тим більше, якщо метою є створення порівняльного аналізу розвитку історичної географії та історичної картографії в різних країнах, але сподіватися на це практично неможливо.

Якщо українські та російські навчальні посібники з історичної географії для істориків майже не дають уявлення про використання джерел і методів природничого циклу, а посібники для географів (за винятком книг І. Вітвера та В. Максаковського²³) орієнтовані переважно на історичне ландшафтознавство чи екологію, то книга Я.-В. Тишкевича дає гармонійне уявлення про всі структурні частини історичної географії. Тому вона, безумовно, корисна для фахівця в цій галузі, незалежно від його вузької спеціалізації. Книга переконливо доводить необхідність реорганізації навчальних планів історичних факультетів України на користь збільшення викладання історичної географії та історичної картографії, а також знайомства з методами природничих наук. Її доцільно перекласти українською мовою та рекомендувати для вивчення в університетах. Необхідно здійснити також аналогічне дослідження про історію розвитку, стан і перспективні напрямки історичної географії України, доповнити його анотованою бібліографією.

¹ An Historical Geography of Europe / Ed. R.A. Butlin, R.A. Dodgshon. – Oxford, 1998.

² *Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki.* – Warszawa, 2014.

3 Krzyżacy / K. Móraski, J. Tyszkiewicz – Warszawa, 1970, 2-e вид. – Warszawa, 1973, 3-е вид. – Warszawa, 1980; Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w. – Warszawa, 1974; Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975; Terytorium Jaćwieży w starszej historiografii // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1975. – T. 1. – S. 99–207; Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe. – Warszawa, 1981; Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1983; Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa, 1989; Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim: 1519–1521. – Warszawa, 1991; Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór szkiców. – Warszawa, 2003; Mazowsze jako kraina historyczna // Przyroda Mazowsza i jej antropogeniczne przekształcenia / Red. A. Richling. – Pułtusk, 2003. – S. 9–25; Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów. – Pułtusk, 2008.

4 Arnold S. Geografia historyczna Polski. – Warszawa, 1951.

5 Анучин В.А. Теоретические проблемы географии. – М., 1960.

6 Белов М.И. Проблемы изучения историко-географической среды // Известия ВГО. – 1976. – Т. 108. – Вып. 6. – С. 512–515.

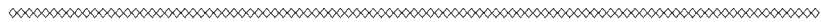
7 Гольденберг Л.А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. – 1974. – № 7. – С. 34.

8 Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР: Учебное пособие. – М., 1973. – С. 4.

9 Краткая географическая энциклопедия. – М., 1961. – Т. 2: Евлах – Миллибар. – С. 158.

10 Stamp L.D. The geography of life and death. – London, 1964; New-York., 1965; Стамп Л. География жизни и смерти. – М., 1967.

11 Галкович Б.Г. К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 132–141; Его же. К вопросу об историко-картографическом методе исследования // Кавказ и Византия. – Ереван, 1980. – Вып. 2. – С. 48–67; Его же. Историческая картография: предмет, метод и возможности // Historická geografie. – Praha, 1983. – 22. Vývoj a výsledky historickogeografického výzkumu v ČSSR. – S. 137–168; Его же. Историческая картография: предмет, метод и возможности. // Историко-географический сборник. – Краснодар, 2007. – Вып. 1. – С. 74–89.

¹² Гольденберг Л.А. Указ. соч. – С. 34.

¹³ Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века: Учеб. пособие. – М., 1976. – С. 4.

¹⁴ Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Указ. соч.; Самаркин В.В. Указ. соч.

¹⁵ Лоза Ю.И. Територіальний устрій Русі-України (X–XIII ст.). Атлас. – К., 2012.

¹⁶ Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983. Див. також: *Их же*. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988.

¹⁷ Ширяев Е.Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. – Минск, 1991; Борисовская Н.А. Старинные гравированные карты и планы (XV–XVIII веков): Космографии, карты земные и небесные, планы, ведуты, баталии. – М., 1992; Śląsk na dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII w. / Ed. A. Zieliński. – Wrocław, 1998 та ін.

¹⁸ Морской атлас. – [Л.], 1958. – Т. III: Военно-исторический. – Ч. 1. – Л. 1–45; 1959. – Ч. 1. Описания к картам; 1963. – Т. III. Военно-исторический. – Ч. 2. – Л. 1–59; 1966. – Ч. 2. Описания к картам.

¹⁹ Военно-исторический атлас России. IX–XX века / Авт.-сост. И.И. Максимов. – М., 2003; Цуцнев А.А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004). – М., 2006; История войн. Россия. Иллюстрированный атлас / Авт.-сост. К.А. Залесский, О.В. Сухарева, А.А. Фетисов. – М., 2007; Атлас объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) города Москвы: в 3 т. – М., 2008; Фролов А.А. Исторический атлас Деревской пятины Новгородской земли (по писцовым книгам письма 1495–1496 годов): в 3 т. – СПб., 2008 та ін.

²⁰ Вялікі гістарычны атлас Беларусі. – Мінск, 2009. – Т. 1; 2013. – Т. 2.

²¹ Атлас з історії України (1914–1939 рр.). 10 клас / Упоряд.: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. – К., 2000.

²² Історичний атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Кер. проекту і авт.-упор. Ю. Лоза. – К., 2010; Лоза Ю.И. Вказ. пр.

²³ Витвер И.А. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. – М., 1963; Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.